

ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

ԱՐԱՄ ՏՈՎՏԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԱՄԼՈՒՔՅԱՆ ՍՈՒԼՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՆՈՒՄԸ

13-րդ դարի 60-ական թվականներին Կիլիկիայի հայկական թագավորության դրությունը, միջազգային հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխությունների հետևանքով, էականորեն փոխվեց: Նախ տարածաշրջանի խաչակրաց պետությունները բավականին թուլացել էին և կործանման եզրին էին հասել: Եվրոպական պետությունների հարաբերություններն էլ բավականաչափ սրված էին և նոր խաչակրաց արշավանքի հույս չկար: Միաժամանակ եվրոպական երկրների թագավորները և Հռոմի Պապը ձգտում էին իրենց ազդեցության ոլորտները ընդարձակել Կիլիկիայում: Ինչ վերաբերում է Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությանը, ապա պետք է նշել, որ 1243 թ. Քյուսեդաղի («Չմանկատուկ քաղաքագյուղի») մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում կրած պարտությունից հետո սելջուկները բավականաչափ թուլացել էին¹: Եվ դրա հետևանքով փոխվել էր ուժերի փոխհարաբերությունը Փոքր Ասիայում: Իկոնիայի սուլթանությունը դարձել էր մոնղոլների վասալը: Իր հերթին Կիլիկիան էլ կարողացել էր հետագա տարիներին մի շարք կարևոր հաղթանակներ տանել սելջուկների դեմ և ամրապնդել իր դիրքերը:

Անդրադառնալով հայերի դաշնակիցներին՝ մոնղոլներին, պետք է նշել, որ Մանգուի եղբայրը՝ Հուլավուն, մեծ բանակով եկավ Իրան, հնազանդեցրեց տեղական հնագույն ֆեոդալներին և 1256 թ. հիմք դրեց Հուլավույանների մոնղոլա-իրանական պետությանը, որը և պատմության մեջ մտել է «իլխանություն» անունով²: Նորաստեղծ պետության կենտրոնը դարձավ Թավրիզը: Իշխանության կազմի մեջ մտնում էին ողջ Իրանը, Ատրը-

¹ Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. II, Москва, 1960, с. 197, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, թարգմանեց Հ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965 թ., էջ 235, Կիրակոս Փանծակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 281-283, The Encyclopedia of Islam, vol. II, London, 1965, p. 36, B. Spuler, The Muslim World, part. II, Leiden, 1960, p. 27, The Cambridge history of Iran, vol. V, Cambridge, 1968, p. 338, Ա. Խաչատրյան, Աբու Ֆարաբ Գրիգորիսի իբն Ալ-Իբրիհի պատմագրական երկերը որպես Կիլիկյան Հայաստանի XIII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. XVII, Երևան, 1998, էջ 151, В. Гордлевский, Государство Селджукидов Малой Азии, Москва, 1941, с. 36-37, Г. Микаелян, История Киликийского Армянского Государство, Ереван, 1952, с. 196, 295, Կ. Մորթաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, էջ 416, D' Ohsson, Histoire des Mongols, vol. III, Amsterdam, 1852, p. 81:

² Juvaini, The history of the world-conqueror, vol. II, Manchester, 1958, p. 615-632, The Cambridge history of Iran, էջ 342-344, Encyclopedia Iranica, vol. V, California, 1992, p. 135, B. Spuler, նշվ. աշխ., էջ 25-26, К. Боствор, Мусульманские династии, Москва, 1971, с. 200-201, История Ирана, Москва, 1977, с. 150, The Cambridge history of Islam, vol. I A, Cambridge, 1977, p. 163:

պատականը, Արևելյան Վրաստանը, Հայաստանը, Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը, Իրաքը: Բացի Աշված երկրներից, Հուլավույաններից կախյալ պետություններ էին Արևմտյան Վրաստանը, Տրապիզոնի կայսրությունը, Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Մոնղոլները բուրդայական ազդեցության տակ գտնվող հետաձուսներ էին, որոնք միևնույն ժամանակ մեծ հետաքրքրություն և հանդուրժողականություն էին ցուցաբերում քրիստոնյաների հանդեպ: Արևելքի քրիստոնյա միսիոներների շնորհիվ մոնղոլներն ունեին քրիստոնեություն ընդունած մի թև, որի ազդեցությունը չի կարելի թերագնահատել, քանի որ դրա ներկայացուցիչները գործում էին նույնիսկ արքունիքում: Նրանք հարում էին նեստորականությանը³: Միակ կրոնը, որ մոնղոլներն ասում էին, մահմեդականությունն էր:

13-րդ դարի 60-ական թվականների սկզբներին մոնղոլական իշխանությունը բավականին ուժեղ պետություն էր և մեծ վտանգ էր ներկայացնում իր թշնամիների համար: Ինչ վերաբերում է Կիլիկյան Հայաստանի և մոնղոլների հակառակորդներին՝ Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությանը, ապա պետք է նշել, որ 1250 թ. Եգիպտոսում գալով իշխանության գլուխ՝ մամլուքները մի քանի տարի պայքարում էին իրենց իշխանության հետագա ամրապնդման և սահմանների ընդարձակման համար⁴: Հավատքի հարցում լինելով բավականին խիստ, նրանք կրկին առաջ էին քաշում ջիհադի՝ մոնղոլների և քրիստոնյաների դեմ սրբազան պատերազմի գաղափարը: Եգիպտոսի սուլթանությունը շատ զորեղացավ, երբ սուլթան Ալ մալիք ալ Մուազամ Կատուզի դավադրաբար սպանությունից հետո 1260 թ. գահ բարձրացավ Բելքարսը (1260-1277 թթ.)⁵: Այդ ժամանակվանից սկսած Եգիպտոսի պատմության մեջ տեղի ունեցան շրջադարձային փոփոխություններ:

Անդրադառնալով հայ-եգիպտական հարաբերություններին, պետք է նշել, որ հայերը, դաշնակցելով մոնղոլների հետ, շատ բնական էր, որ ներքաշվեցին մամլուքների դեմ պատերազմի մեջ: Մոնղոլները, 1258 թ. գրավելով Բաղդադը, նպատակ ունեին շարժվելու ա-

ռաջ և գրավելու Սիրիան ու Եգիպտոսը: Իրենց նպատակին հասնելու համար նրանք 1259-1260 թթ. կազմակերպեցին մի շարք արշավանքներ: Մասնագիտական գրականության մեջ տիրապետում է այն կարծիքը, որ Հեթում Ա թագավորի մասնակցությունը մոնղոլական նվաճումներին սկսվում է 1259 թ.⁶: Ընդ որում, հայկական աղբյուրները նշում են, որ Հեթում Ա թագավորը Հուլավուի առաջարկով մասնակցել է Սիրիայի նվաճմանը՝ Սուրբ Երկիր արշավելու համար⁷: Սակայն հետագա ռազմական գործողությունների մասին հայ պատմիչները լուրջ են: Ռազմարշավին մասնակցել է նաև Բոհեմոն Զ Անտիոքցին, որին Հեթումը համոզել էր միանալ այդ դաշինքին, չնայած այն քանին, որ Անտիոքը 15 տարի առաջ մերժել էր մոնղոլների առաջարկած պայմանները⁸:

Հեթումի մասնակցության մասին հաղորդում են հայ պատմիչներ Վարդանը և Հեթումը, ըստ որոնց՝ Հուլավուն Բաղդադի գրավումից հետո մեկ տարի հանգստանալով՝ հայոց թագավորին իր գործով կանչում է Եդեսիա, որովհետև ուզում էր գրավել Սուրբ Երկիրը, որպեսզի այն տա քրիստոնյաներին⁹: Եվ ահա Հեթումը 12 հազար հեծելազորով ու 40 հազար հետևազորով գնում է Հուլավուի մոտ և խորհուրդ տալիս նրան նախ գրավել Հալեպ քաղաքը, ապա՝ Միջագետքը, որովհետև Երուսաղեմի նախադուրը Հալեպ քաղաքն էր¹⁰: Հուլավուն հավանություն է տալիս այդ խորհրդին և հրամայում իր զորավարներին՝ նախ գրավել Հալեպը: Թե որքանով է Հեթումի խորհուրդն ազդել Հուլավուի վրա՝ դժվար է ասել, որովհետև Հուլավուն դեռ վաղուց ցանկանում էր գրավել Հալեպը, Երուսաղեմը և սիրիական նավահանգիստները՝ մոնղոլների իշխանությունը Առաջավոր Ասիայի առևտրական ճանապարհների նկատմամբ հաստատելու համար: Մոնղոլների կողմից Միջագետքը գրավելուց հետո, Հեթում թագավորը և Կոստանդին Կաթողիկոսը 1259 թ. գնացին Եդեսիա՝ Հուլավուի մոտ, և, ինչպես նշում է Վարդանը, կաթողիկոսը օրհնել է խանին¹¹:

1260 թվականը նշանավորվում է նրանով, որ մոնղոլական իշխանությունը, դաշնակցած Կիլիկիայի հետ, կազմակերպեց սիրիական քաղաքների պաշարումը և գրավումը: Այս ժամանակաշրջանում մահմեդական Սիրիան (Ասորիքը) դեռևս գտնվում էր Այուբյանների իշխանության տակ, չնայած որ նրանք արդեն բավականաչափ թուլացել էին:

³ K. E. Luprian. Die Beziehungen Der päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im. Vaticana, 1981. p. 60. M. Setton. A history of the Crusades, 1189-1311, London, 1969, p. 653, B. Spuler. Աշվ. աշխ., էջ 16-17, T. Boase. The Cilician Kingdom of Armenia, London, 1978, p. 25, S. Runciman, A History of the Crusades, vol. III, London, 1978, p. 315.

⁴ Bar Habraeus. The Chronography, London, 1932, p. 415-416, Makrizi. Histoire des Sultans Mamelouks, part I, Paris, 1837, p. 20-30, Արաբական աղբյուրները, էջ 271. D. Ayalon, Studies on the Mamluks of Egypt (1250-1517), part VI, London, 1977, p. 3-5, S. W. Muir, The Mamluke or slave dynasty of Egypt, 1250-1517, London, 1896, p. xxix, S. Lane-Poole, A history of Egypt in the middle ages, London, 1901, p. 243-244, K. Босворт, Աշվ. աշխ., էջ 100-101, The Encyclopaedia of Islam, p. 1124-1125, The Cambridge history of Islam, p. 210, M. Setton, Աշվ. աշխ., էջ 739-741, Կ. Մուրաֆյան, Աշվ. աշխ., էջ 426:

⁵ Bar Habraeus. էջ 416-417, Makrizi. էջ 116-122, Սամվել Անեցի, Հաւաքումը ի գրոց պատմագրաց, Վարդապատ, 1893, էջ 151, Արաբական աղբյուրները, էջ 271, Рашид-ад-дин, с. 54, М. Заборов, Крестоносцы на Востоке. Москва, 1980, с. 288. The Encyclopaedia of Islam, p. 1124-1125, S. Lane-Poole, Աշվ. աշխ., էջ 244-245, D. Ayalon, Աշվ. աշխ., part VI, էջ 3-6, K. Босворт, Աշվ. աշխ., էջ 100-102, The Cambridge history of Islam, p. 213, M. Setton, Աշվ. աշխ., էջ 745, Կ. Մուրաֆյան, Աշվ. աշխ., էջ 428, S. Runciman, Աշվ. աշխ., էջ 315, B. Spuler, Աշվ. աշխ., էջ 20, Օսման իբն ալ Թուրք, Հայ ժողովրդի պատմություն, Հալեպ, 1960 (արաբերեն), էջ 153, Л. Семенова, Салах-ад-дин и мамлюки в Египте, Москва, 1966, с. 179-181, R. Irwin, The middle east in middle Ages (1250-1382), Londress, 1986, p. 36.

⁶ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վեներտիկ, 1956, էջ 235, Հեթում պատմիչ, Պատմություն թաթարաց, Վեներտիկ, 1842, էջ 50, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 388, Հաւաքում պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վեներտիկ, 1862, էջ 152-153, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան 1984, էջ 299, M. Setton, Աշվ. աշխ., էջ 653, M. Canard, Le Royaume D' Arménie-Cilicie, et les Mamelouks jusqu'au traité de 1285, Revue Des Etudes Arméniens, t. IV, Paris, 1967, p. 219: (Միշտ չէ Ղ. Ալիշանի այն կարծիքը, թե իբր Հեթում թագավորի միանալը մոնղոլներին տեղի է ունեցել 1256 թ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վեներտիկ, 1885, էջ 554), Կ. Մուրաֆյան, Աշվ. աշխ., էջ 424, Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. III, Երևան, 1976, էջ 706, Г. Михаелян, Աշվ. աշխ., էջ 321, S. Runciman, Աշվ. աշխ., էջ 305.

⁷ Վարդան Վարդապետ, էջ 152-153, Հեթում պատմիչ, էջ 50:

⁸ J. Richard, La Papauté et les Missions D'Orient, Au Moyen Age. (XIIIe-XVe siècles), Roma, 1998, p. 99, M. Setton, Աշվ. աշխ., էջ 653, T. Boase:

⁹ Հեթում պատմիչ, էջ 50, Վարդան Վարդապետ, էջ 153:

¹⁰ Հեթում պատմիչ, էջ 47, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 299:

¹¹ Վարդան Վարդապետ, էջ 153:

Հայ և օտար միջնադարյան հեղինակները հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում այս արշավանքի մասին: Դաշնակիցների զորքերն իրենց առաջին հարվածն ուղղում են Հալեպին, որի գրավման մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Աբուլ Ֆարաքը (Բար Հեբրաուս), ըստ որի՝ Հուլավուն իր զորքերի մի մասն ուղարկեց Սիրիայի տարբեր շրջաններն ասպատակելու, իսկ ինքն անձամբ ձեռնարկեց Հալեպի պաշարումը և գրավումը¹²: Ըստ Աբուլ Ֆարաքի՝ մոնղոլական զորքը Հալեպ աներխուժեց Հիշրի 658 թ. սաֆար ամսի 9-ին (1260 թ. հունվարի 23), կիրակի օրը, և ավելի շատ մարդ կոտորեց, քան Բաղդադի գրավման ժամանակ¹³: Աբուլ Ֆարաքի տեղեկությունը հաստատում է նաև Ռաշիդ ադ-Դիհնը¹⁴: Իսկ ահա արաբ պատմիչ Մաքրիզին Հալեպի գրավումը մոնղոլների կողմից թվագրում է 1260 թ. սեպտեմբերի 26-ին¹⁵: Մենք հակված ենք ավելի շատ հավատալու Աբուլ Ֆարաքի տեղեկությանը, որովհետև նա տվյալ արշավանքի ժամանակ գտնվել է Հալեպում ու եղել տեղի Հակոբիկ ասորական Եկեղեցու եպիսկոպոսը և շատ դեպքերի ակնմատեսը: Հալեպի բնակչության մեծ մասը ապաստան է գտնում քաղաքի հունական եկեղեցում: Ի վերջո, Հալեպի գրավման ժամանակ սրի քաշվեց 50 հազար մարդ, իսկ մոտ 100 հազար էլ՝ կանայք ու երեխաներ, գերեվարվեցին ու վաճառվեցին ֆրանկների ու հայերի երկրներում¹⁶:

Ուսումնասիրողներից Մ. Կանարը նշում է, որ Հալեպի առումից ի վեր արաբները Հեթում արքային վատ արարքներ էին վերագրում՝ սպանությունները մզկիթում, շրջակա տարածքների հրկիզումը և այլն¹⁷: Ամենայն հավանականությամբ, նրա այդ տեսակետը սխալ է, որովհետև մահմեդական հեղինակները Հալեպի ռազմական գործողություններին Հեթում թագավորի մասնակցության մասին լռում են, հանգամանք, որը հազիվ թե վրիպեր ժամանակակից մահմեդական պատմիչների ուշադրությունից: Այսուհանդերձ, արաբ հետազոտողները գտնում են, որ Հեթում թագավորը, ելնելով հայ-մոնղոլական դաշինքի պարտավորություններից, հյուսիսի՝ սելջուկների, և հարավի՝ մամլուքների վտանգից, իր թագավորությունը պաշտպանելու համար միացել էր Հուլավունին¹⁸:

Կարելի է ենթադրել, որ Հեթում թագավորը, որպես մոնղոլների դաշնակից, անձամբ իր զորագնդով չի մասնակցել ռազմական գործողություններին, բայց օգնել է նրանց պարենով, ձիերով ու հագուստով: Այդ մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ հայ պատմիչներից և ոչ ոք հայերի ռազմական գործողությունների մասին տեղեկություններ չի հաղորդում: Միայն հայ պատմիչներ Վարդանն ու Հեթումն են նշում, որ 1259 թ. թագավորը Կոստանդին Կաթողիկոսի հետ զորքերով միացել է Հուլավունին Եղեսիայում¹⁹:

12 Bar Habraeus, էջ 435:
 13 Նույն տեղում:
 14 Рашид – ад – дия, էջ 49-50:
 15 Makrizi, էջ 90:
 16 Makrizi, էջ 90-92, P. Hitty, History of the Arabs. London, 1951, p. 487, Կ. Մոլթաֆյան, Ազվ. աշխ., էջ 425:
 17 M. Canard, Ազվ. աշխ., էջ 219:
 18 Ա. Խաչատրյան, Ազվ. աշխ., էջ 157:
 19 Վարդան Վարդապետ, էջ 153, Հեթում պատմիչ, էջ 47:

Մոնղոլական տիրակալ Հուլավուն Հալեպի գրավումից հետո շարժվում է դեպի Հարին ամրոց: Նա խոսք է տալիս ամրոցի կառավարիչ Ֆախր ադ-Դիհնին. որ կամովին հանձնվելու դեպքում կապահովի ամրոցի պաշտպանների անձեռնմխելիությունը: Երբ բացվում են ամրոցի դռները, մոնղոլական զորքը սրի է քաշում բոլորին: Դրանից հետո հայ-մոնղոլական զորքերը հպատակեցնում են Ռոնտեսի հովտի քաղաքները, ապա մտնում են Դամասկոսին²⁰: Դամասկոսի Այուբյան սուլթան ալ-Նասիրը (1237-1260 թթ.) որոշում է քաղաքն առանց արյունահեղության հանձնել մոնղոլներին: Ըստ արևելյան հեղինակների. Դամասկոսի հանձնումը մոնղոլական ներկայացուցիչներին տեղի է ունեցել հիջրայի 658 թ. ջումադա առաջին ամսվա կեսին (1260 թ. ապրիլի 29)²¹: Անտիոքի դուքսը և Սսի թագավորը մոնղոլների հետ մտնում են Ասորիքի մայրաքաղաք, որը խաչակիրներին երբեք չէր հաջողվել գրավել: Մոնղոլների հետ այս դաշնակցությունը հնարավորություն է տալիս Անտիոքի դքսությանը՝ հետ մղվելու Լատիկեա նավահանգիստը, մինչդեռ Հեթումը Հուլավունից ստանում է Մարաշը, Բեհեսնին²²: Այն ժամանակ, երբ մահմեդական Ասորիքը գտնվում էր մոնղոլների ձեռքում, իսկ վերջիններս պատրաստվում էին շարժվել դեպի Երուսաղեմ ու Եգիպտոս, մեկ կարևոր իրադարձություն փրկում է Մերձավոր Արևելքի մահմեդական աշխարհը հետագա հարձակումներից: Հուլավուն Հալեպում ստանում է Մանգուի մահվան լուրը, և գահաժառանգության հարցերը նրան ստիպում են գնալ Մոնղոլիա²³:

Ըստ Աբուլ Ֆարաքի, Հուլավուն Սիրիայում 10 հազարանոց զորք է թողնում՝ հրամանատար նշանակելով Քիթբուդա զորավարին²⁴: Քիթբուդային շնորհվում է նաև նույն տիտղոսը: Ըստ կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան վարդապետի, Քիթբուդայի տրամադրության տակ թողնվել էր 20 հազարանոց բանակ²⁵:

Աբուլ Ֆարաքի նշած 10 հազարն ավելի հավանական է երևում, քանի որ Հուլավուն, հետանալով դեպի Մոնղոլիա, պետք է որ, ինչքան հնարավոր է, մեծաքանակ զորքով գնար, որովհետև հնարավոր էին նաև բախումներ գահի շուրջ: Սակայն Թավրիզում Հուլավուն տեղեկանում է, որ Խուսիլայն ընտրվել է մեծ խան, և որոշում է վերադառնալ Սիրիա՝ անձամբ ղեկավարելու պատերազմական գործողությունները: Ըստ Սմբատ Սպարապետի, երբ Հուլավուն Սիրիայից դուրս էր եկել, հրամանատար Քիթբուդան արշավում է դեպի Եգիպտոս և մինչ արշավելը նա Հեթում թագավորից պահանջում է 500 հայ մարտիկ²⁶: Մամլուքյան առաջապահ զորքը սուլթան ալ-Մուզաֆֆար Սայֆ ադ-դին Կուտուզի (1259-1260 թթ.) գլխավորությամբ դուրս է գալիս մոնղոլական ջոկատների դեմ՝ Պաղես-

20 Ա. Խաչատրյան, Ազվ. աշխ., էջ 157, M. Canard, Ազվ. աշխ., էջ 219, S. Runciman, Ազվ. աշխ., էջ 307:
 21 Makrizi, էջ 97, Bar Habraeus, էջ 436:
 22 J. Richard, Ազվ. աշխ., էջ. 99-100, M. Canard, Ազվ. աշխ., էջ 222, T. Boase, Ազվ. աշխ., էջ 25:
 23 The Cambridge history of Iran, 351, Encyclopaedia Iranica, vol. V, p. 135, D' Ohsson, Ազվ. աշխ., էջ 328, История Ирана, էջ 150, Г. Микоян, Ազվ. աշխ., էջ 323, M. Canard, Ազվ. աշխ., էջ 220, M. Setton, Ազվ. աշխ., էջ 744:
 24 Bar Habraeus, էջ 436:
 25 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 388, Վարդան վարդապետ, էջ 153:
 26 Սմբատ Սպարապետ, էջ 237:

տինի Բիսան և Նաբուս քաղաքների միջև, Այն Ջալուս կոչված վայրում: Հակատակորդների միջև առաջին ճակատամարտը տեղի է ունեցել հիշքի 658 թ. ուսմադան ամսի 25-ին (1260 թ. սեպտեմբերի 3)²⁷: Թեև մոնղոլական զորքը կոպում է քաջաբար, բայց պարտություն է կրում, իսկ հրամանատար Քիթթուղան սպանվում է: Մոնղոլները պարտություն կրեցին, քանի որ եգիպտացիները չափազանց մեծ թվական գերակշռություն ունեին:

Այն Ջալուսի ճակատամարտում Քիթթուղայի պարտության մասին խոսելիս, Կիրակոս Գանձակեցին նշում է, որ Քիթթուղայի զորքի կազմում կային շատ հայեր, որոնք նույնպես մահացան²⁸: Վարդան վարդապետն ավելացնում է, որ Քիթթուղայի զորքերը չախջախվեցին, որովհետև մոնղոլական բանակը շատ սակավաթիվ էր²⁹: Այսպիսին էր մոնղոլների առաջին պարտությունը Առաջավոր Ասիայում:

Երկու օր անց տեղի է ունենում մամլուքների և մոնղոլների զորքերի միջև երկրորդ բախումը, և այս անգամ մոնղոլական զորքը խայտառակ պարտություն է կրում հիշքի 658 թ. ուսմադան ամսի 27-ին (1260 թ. սեպտեմբերի 5)³⁰: Քիթթուղայի գլուխը տարվում է Կահիրե՝ ավելտելու հաղթանակը:

Եթե ճշմարիտ համարենք Սմբատի այն տեղեկությունը, թե 500 հոգիանոց հայկական մի զորաջոկատ միացել էր Քիթթուղային³¹, ուրեմն պետք է փաստել, որ դա հայերի առաջին շփումն էր մամլուքների հետ: Մի՞նչ այժմ մեզ հասած գրականության մեջ Այն Ջալուսի հայտնի ճակատամարտի մասին կարծիքները խիստ հակասական են: Հետազոտողներից, օրինակ, Մ. Կանարը գտնում է, որ Քիթթուղան Հուլավուի հետանալուց հետո, անտեսելով նրա հրամանը՝ չհետանալ Սիրիայից, որոշեց արշավել Եգիպտոս³² և փաստորեն ինքը նախաձեռնողը դարձավ այդ ճակատամարտի: Իսկ Ա. Խաչատրյանը և Կ. Մուրաֆյանը գտնում են, որ սուլթան Կատուզն է նախաձեռնողը եղել և հարձակվել առաջինը³³:

²⁷ Bar Habraeus, էջ 437, Makrizi, էջ 105, Рашид-ад-Диян, էջ 52, Կիրակոս Գանձակեցի, Մանր ժամանակագրություններ, հատ. II, Երևան, 1951, էջ 70, 143, էջ 389, K. E. Lupprian, նշվ. աշխ., էջ 65, J. Richard, նշվ. աշխ., էջ 100, R. Röhrich, Geschichte des Königreichs Jerusalem, (1100-1291), Amsterdam, 1966, p. 910, Encyclopaedia Iranica, vol. II, p. 502, B. Spuler, նշվ. աշխ., էջ 20, M. Setton, նշվ. աշխ., էջ 745, The Cambridge history of Islam, p. 164, 212-213, J. Boyle, The Mongol World Empire 1206-1370, London, 1977, part XIII, p. 556, S. Runciman, նշվ. աշխ., էջ 313, The Cambridge history of Iran, p. 351, Encyclopaedia of Islam, vol. I, p. 1124, P. Hitty, նշվ. աշխ., էջ 631, S. Lane-Poole, նշվ. աշխ., էջ 262: (Սխալ է Մ. Ջոբորովի այն կարծիքը, ըստ որի Այն Ջալուսի ճակատամարտում եգիպտական զորքերը գլխավորում էր Բեյրարը: М. Заборов, նշվ. աշխ., էջ 288): Թյուրիմացություն է նաև Կ. Բոսվորտի պնդումը, որ Այն Ջալուսի կոպում մոնղոլական բանակը ղեկավարում էր Հուլավուն (К. Босворт, նշվ. աշխ., էջ 102):

²⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 389:

²⁹ Վարդան Վարդապետ, էջ 153:

³⁰ Bar Habraeus, էջ 438, Рашид-ад-Диян, էջ 52-53, Makrizi, էջ 105, B. Spuler, նշվ. աշխ., էջ 20, M. Canard, նշվ. աշխ., էջ 220, P. Hitty, նշվ. աշխ., էջ 631, Encyclopaedia of Islam, էջ 1125, T. Boase, նշվ. աշխ., էջ 26, M. Setton, նշվ. աշխ., էջ 745:

³¹ Սմբատ Սպարապետ, էջ 237:

³² M. Canard, նշվ. աշխ., էջ 220:

³³ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 158, Կ. Մուրաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 427:

Ավելի հավանական է Ա. Խաչատրյանի և Կ. Մուրաֆյանի կարծիքը, քանի որ Կուտուզը լավ էր հասկանում, որ Հուլավուի հետանալը դեպի Մոնղոլիա ճակատագրի նվերն էր և ինքը պետք է օգտագործեր այդ առիթը: Այդ է վկայում նաև Կուտուզի հայտնի ճառը, ուր նա ասում է. «Բոլոր այս երկրները Հուլավուն նվաճեց գեներլ ուժով: Նա արդեն տիրել էր Դամասկոսին և եթե չստանար իր եղբոր՝ Մանգուի վախճանի լուրը, ապա Եգիպտոսը կարծանանար մյուս գավառների ճակատագրին»³⁴:

Փաստորեն ինչպես մոնղոլները, այնպես էլ հայերն ու ֆրանկները դառնում են մամլուքների թշնամիները: Այսպիսով սկսած 13-րդ դարի 60-ական թվականներից մամլուքները կասեցրին մոնղոլների հետագա առաջխաղացումը Մերձավոր Արևելքում և կտրեցին իսլամական աշխարհում մոնղոլների անպարտելիության նկատմամբ առկա համընդհանուր համոզումը: Իրանի իշխողների նկատմամբ մահմեդականների ընդհանուր ասելությունը նպաստեց մամլուքների և Ոսկե Հորդայի քաղաքական և առևտրական դաշինքի կայացմանը: Իսկ իշխաններն իրենց հերթին փորձեցին կազմակերպել հակամահմեդական դաշինք և իրենց կողմը գրավել Եվրոպայի քրիստոնեական տերություններին, Մերձավոր Արևելքի ծովափնյա խաչակիրներին և Կիլիկիայի հայկական թագավորությանը³⁵: Ահա այս նոր ուղղությամբ իրավիճակում Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը շարունակում էր մնալ մոնղոլների գլխավոր հետակետը Եգիպտոսի ու Սիրիայի մամլուքների դեմ պայքարում: Միաժամանակ ուժեղանում է մոնղոլների քաղաքական ազդեցությունը Կիլիկիայի արտաքին քաղաքականության հետագա ընթացքի վրա, քաղաքականություն, որն արդեն չէր ելնում Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ռազմաքաղաքական ուժերի իրական վիճակի սթափ գնահատումից:

³⁴ Рашид-ад-Диян, էջ 57:

³⁵ J. Richard, նշվ. աշխ., էջ 76-80, K. E. Lupprian, նշվ. աշխ., էջ 59-60, L. Balletto, Le Commerce Arméno-Italien (XIIIe-XVe siècle), Roma-Armenia, Roma, 1999, p. 187, К. Босворт, նշվ. աշխ., էջ 201: